

KARL MARX (1818 – 1883)

C. Offringa

De omnibus dubitandum

Karl Marx

Marx en marxisme

Op 14 maart 1883 stierf in Hampstead, een voorstad van Londen, Karl Marx, privégeleerde. Ofschoon door het persbureau Reuter alomtverspreid, baarde dit nieuws weinig opzien. Toch was Marx toen reeds een begrip. Voor de burgerij was hij 'le docteur rouge terroriste' die de bloedige Commune-opstand van 1871 – ten onrechte overigens – had opgeëist voor zijn internationale organisatie, de *International Working Men's Association* – beter bekend als 'Eerste Internationale' – die men – evenzeer ten onrechte – ervan verdacht onvermoeid te streven naar een bloedige sociale revolutie. Voor de socialistische beweging was hij de geleerde die had aangetoond, dat de vurig begeerde communistische samenleving niet een utopie was die men door een revolutionaire krachttoer moest realiseren, of een inspirerend ideaal dat men hoogstens kon benaderen, maar het nabij zijnde einddoel der maatschappelijke ontwikkeling, dat aan de geschiedenis zin gaf.

Friedrich Engels, met wie een levenslange vriendschap hem verbonden had, vatte Marx' betekenis in zijn grafrede op Highgate Cemetery aldus samen :

“Op 14 maart (...) heeft de grootste levende denker opgehouden te denken (...) Zoals Darwin de ontwikkelingswet van de organische natuur, zo heeft Marx de ontwikkelingswet van de geschiedenis der mensen ontdekt; het tot dusver onder ideologische overwoekeringen verborgen feit, dat de mensen vóór alles eten, drinken, wonen en zich kleden moeten, voordat zij aan politiek, wetenschap, kunst, religie enzovoort, kunnen doen; dat dus de productie van de direct noodzakelijke materiële levensbehoeften en daarmee tevens telkens de economische ontwikkelingsstrap van een volk of van een tijdperk de grondslag vormt, waaruit zich de diverse vormen van staatsinrichting, de rechtsopvattingen, de kunst en zelfs de religieuze voorstellingen zich ontwikkeld hebben, en waaruit zij daarom ook ver-

klaard moeten worden, en niet, zoals tot dusver geschied is, omgekeerd. Maar dat is niet alles. Marx ontdekte ook de speciale ontwikkelingswet van de huidige kapitalistische productiewijze en van de door haar voortgebrachte specifieke vorm van samenleving ('bürgerliche Gesellschaft', die ook de staatsinrichting omvatte, Offr.). Ziedaar de man van wetenschap. Maar dat was nog niet de halve man. De wetenschap was voor Marx een de geschiedenis veranderende, een revolutionaire kracht (...) Want Marx was voor alles een revolutionair. Meewerken, op deze of gene wijze aan de val van de kapitalistische maatschappij en de door haar geschapen vormen van staatsinrichting, meewerken aan de bevrijding van het moderne proletariaat, dat eerst *hij* bewust heeft gemaakt van de voorwaarden van zijn emancipatie — dat was zijn werkelijke levensroeping" (1).

Marx de ontdekker van de wet der geschiedenis; Marx die óók de specifieke wetmatigheid van de kapitalistische productiewijze heeft blootgelegd en deze wetenschap als revolutionair wapen heeft ingezet tegen de 'burgerlijke samenleving' die door deze productiewijze was voortgebracht : dat zijn de trekken die Engels in Marx' intellectuele portret heeft aangezet. Volgende generaties zouden andere trekken aanbrenge, sommige verdoezelen, andere weer meer accent geven. Het is daarom zaak een onderscheid te maken tussen Marx en de diverse vormen van marxisme, die elk vanuit een bepaald perspectief zekere aspecten van Marx' denken belichten en daardoor andere in de schaduw laten. Eén ding staat vast: toen Marx overleed, werd zijn leer nog maar door weinigen begrepen, en door anderen zó gesimplificeerd dat Marx zelf eens verzuchtte dat als dát marxisme was, hijzelf géén marxist was. Door de officiële wetenschap en de publieke opinie werd hij óf doodgezwegen óf laatdunkend bestreden. Nu — honderd jaar later — zijn termen, begrippen, ideeën en gedachtengangen uit Marx' werk gemeengoed geworden. Marx bepaalt nu in sterke mate de uitgangspunten, grenzen en taal van het debat over de problemen van onze samenleving. Juist de geschiedenis van het marxisme laat zien hoezeer ideeën door economische, sociale en politieke ontwikkelingen bepaald worden. Het is daarom zinvol de belangrijkste discussieronden rond het werk van Marx beknopt weer te geven. Deze omweg zal gezichtspunten opleveren van waaruit men kan nagaan waar Marx en diegenen die zich op hem beroepen enes geestes zijn. Men houde echter dit in gedachte: een belangrijk deel van Marx' geschriften is pas ver na de eerste wereldoorlog gepubliceerd. In 1927 begon in Moskou de 'Historisch-Kritische Gesamtausgabe (MEGA) van de werken van Marx en Engels te verschijnen: zij werd in 1935 gestaakt; 1957–1968 verschenen in Oost-Berlijn 'Marx-Engels. Werke', (MEW), in negenendertig delen; in 1975 verscheen in Oost-Berlijn het eerste deel van wat de definitieve editie moet worden van de schriftelijke nalatenschap van Karl Marx en Friedrich Engels (Gesamtausgabe: MEGA)(2).

In 1932 verschenen in Stuttgart Karl Marx, *Die Frühschriften*, geëditeerd door S. Landshut en J. Mayer. Door deze, reeds in de Moskouse MEGA gepubliceerde, manuscripten kwam een discussie op gang over de vraag wie de 'authentieke' Marx was: 'de jonge Marx', die vanuit een humanistisch mensbeeld had gedacht en, onder Hegels invloed, opereerde met begrippen als 'vervreemding'; of de Darwin van 'Das Kapital' die in de eerste plaats economist geweest zou zijn. Mede door de publicatie van Marx' 'Vorarbeiten' voor 'Das Kapital' (de '*Grundrisse*', genoteerd in 1857 – 1858; Moskou, 1939 en 1941) werd het duidelijk dat ook in de latere Marx de humanist stak en de hegeliaan niet verdwenen was.

Vóór de eerste wereldoorlog waren het *Communistisch Manifest*, dat Marx en Engels aan de vooravond van de revoluties van 1848 deden verschijnen, en het eerste deel van *Das Kapital* (1867) de belangrijkste theoretische geschriften binnen de sociaal-democratische, dat wil zeggen marxistische, arbeidersbeweging. Het 'manifest van de communistische partij' geeft een meeslepend, profetisch beeld van de wereldgeschiedenis vanaf het (hypothetische) oercommunisme aan het begin tot de socialistische revolutie in de nabije toekomst, die de weg moet banen voor de communistische samenleving, waarin arbeid niet naar prestaties maar naar behoeften wordt beloond. Dit terzijde: in 1961 voorspelde partijleider Khroesjtsjov dat de Sovjet-Unie binnen afzienbare tijd vanuit de socialistische fase – waarin weliswaar de productiemiddelen in handen van de gemeenschap zijn, maar het loon nog altijd naar prestaties wordt bepaald – de communistische eindtijd zou binnentreden. Tussen communistisch oerbegin en communistische eindtijd voltrekt zich de geschiedenis als een zinvol proces:

“De geschiedenis van alle vormen van samenleving was tot nu toe de geschiedenis van de strijd der klassen. Vrije en slaaf, patriciër en plebejer, baron en lijfeigene, meester en gezel, kortom: onderdrukker en onderdrukte stonden voortdurend vijandig tegenover elkaar, voerden een ononderbroken, nu eens heimelijke, dan weer openlijk strijd, een strijd die telkens met een revolutionaire omvorming van de hele maatschappij eindigde of met de gemeenschappelijke ondergang van de strijdende klassen” (3).

Zodra de oercommunistiche samenleving tengevolge van technische inventies en – daaruit voortvloeiend – arbeidsverdeling en privébezit van productiemiddelen, ontbonden was, en harmonie had plaats gemaakt voor ongelijke machtsverhoudingen, brak de klassenstrijd uit, die eerst zal eindigen wanneer de uitgebuite meerderheid, het proletariaat, de bezitters van de productiemiddelen onteigend heeft. Dan pas zal de mens waarlijk vrij zijn, dat wil zeggen zijn (goede!) aanleg kunnen cultiveren; dan pas zal de staat, het 'instrument van de heersende klasse' langzaam maar zeker 'afsterven'; dan pas zal de ware geschie-

denis van de mensheid beginnen, want het menselijk lijden daarvóór was niet meer dan 'prehistorie'. Deze geniale conceptie heeft Marx in latere geschriften wetenschappelijk uitgewerkt. Zij was niet bedoeld als tot actie oproepende speculatie, maar als weergave van de historische ontwikkeling naar haar voorspelbaar einddoel. Hier is de Darwin van de homo sapiens – beter nog: van de *homo faber* (de mens die werktuigen maakt) – aan het woord; maar óók de revolutionair die aan hen, die tot dan toe in een uitzichtloos bestaan hadden berust, de weg naar een lokkende toekomst wees. Het Manifest is inderdaad naar inhoud en toon een oproep tot revolutie. Men leze het dramatische begin en het uitdagende slot (4):

“Er waart een spook rond in Europa – het spook van het communisme. Alle machten van het oude Europa hebben zich voor een heilige drijfjacht op dit spook verbonden: de paus en de tsaar, Metternich en Guizot, Franse radicalen en Duitse politiemannen”.

“De communisten achten het beneden hun waardigheid hun meningen en doeleinden te verheimelijken. Zij verklaren openlijk, dat hun doeleinden slechts bereikt kunnen worden door het met geweld omverwerpen van de maatschappelijke orde zoals die tot nu toe bestaan heeft. Laten de heersende klassen voor een communistische revolutie sidderen! De proletariërs hebben niets te verliezen dan hun ketens. Zij hebben een wereld te winnen.

Proletariërs van alle landen, verenigt U!”

Niemand die dit strijdschrift kent, zal de boude uitspraak durven doen dat Marx 'onleesbaar' is. Maar ook in zijn theoretisch hoofdwerk 'Das Kapital' adstrueert Marx gecompliceerde abstracte betogen aan met een groot beeldend vermogen opgeroepen voorbeelden uit verleden en heden. Om niet te spreken van de ironische en sardonische uitvallen waarmee hij bij zijn analyse van de kapitalistische productiewijze uiting geeft aan zijn morele verontwaardiging (5). Marx was een groot stylist, maar omdat hij geen statische maar een dynamische sociale werkelijkheid in haar totaliteit trachtte te begrijpen en in een wijsgerig-economisch begrippenapparaat poogde vast te leggen, is hij ook een – niet duister maar – moeilijk auteur. Wat lag meer voor de hand dan dat zijn intellectuele partner Engels na Marx' dood als de gezaghebbende interpreter van diens werk werd beschouwd?

Karl Kautsky (1854–1938), na Engels' dood in 1895 op zijn beurt de behoeder van Marx' leer, erkende nog in 1925: “Erst durch Engels haben wir Marx begreifen gelernt” (6). Deze zogenaamde, orthodoxe marxist heeft nooit beseft dat Engels' marxisme aan een eenzijdigheid mank ging die niet als zodanig her-

kend werd, omdat zij in overeenstemming was met de rond de eeuwwisseling heersende wetenschapsoopvatting, en tevens de politieke praktijk van de – vooral Duitse – sociaal-democraten theoretisch rechtvaardigde. De negentiende eeuw was zowel de eeuw van de natuurwetenschappen (en de technische vooruitgang) als die der geschiedenis. Dit laatste in die zin dat men meende dat de mens zichzelf slechts kan begrijpen door zorgvuldig de groei van zijn culturele scheppingen (religie, recht, moraal, instituties, enzovoort) na te gaan. Deze opvatting culmineerde in het Duitse historisme, dat de natuurrechtelijke conceptie van de universele menselijke natuur verwierp en ervan uitging dat de mensen in en door de geschiedenis worden wat zij – dus naar tijd en plaats verschillend – zijn. Marx schreef eens: “Wir kennen nur eine einzige Wissenschaft, die Wissenschaft der Geschichte.” (7) Was Marx exclusief geïnteresseerd in de evolutie van de mens als sociaal wezen, Engels had daarnaast een grote belangstelling voor de natuurwetenschappen *als zodanig*. Darwin belichaamt deze tweezijdigheid op unieke wijze, omdat hij de biologische evolutie immers opvat als een wetmatig, historisch proces. Door diezelfde tweezijdigheid kon Engels zich niet onttrekken aan de invloed van de positivistische wetenschapsbeoefening met haar specifieke wetsbegrip. Zijn opvatting dat de geschiedenis een wetmatig proces was, werd versterkt doordat hij in die wetmatigheid een parallel zag van de – door hem óók dialectisch opgevatte ! – onwrikbare wetten der natuur.

Wat bij Engels een intellectuele neiging bleef, werd door Kautsky en anderen uitgewerkt tot een leer. Zij beschouwden de geschiedenis steeds minder als een scheppend proces dat door *binnen bepaalde grenzen* vrij handelende *mensen* voltrokken werd; en steeds meer als een werkzaamheid van *economische krachten* die onstuitbaar in de richting van het begeerde doel werkten: de ineenstorting van de kapitalistische productiewijze en de invoering van het socialisme via een korte dictatuur van het proletariaat. De stormachtige industriële ontwikkeling die steeds groter economische en technische eenheden (ondernemingen, bedrijven, trusts, kartels) en een groeiend proletariaat voortbracht, en de gestage groei van de sociaal-democratische beweging – sinds 1889 internationaal georganiseerd in de ‘Tweede Internationale’ – werden geacht op zichzelf al socialiserende tendenties te zijn die in de nabije toekomst zouden resulteren in de onteigening der productiemiddelen door de georganiseerde arbeidersklasse. De revolutionaire prikkel van Marx’ denken verflauwde; de revolutie werd steeds meer gedacht in termen van een verkiezingsuitslag die de ‘revolutionaire’ meerderheid langs parlementaire weg in staat zou stellen de sociale revolutie teweeg te brengen. Geweld zou slechts nodig zijn als de minderheid zich daarbij niet wilde neerleggen. De maatschappelijke ontwikkeling werd steeds meer opgevat als een *mechanisme*: een roltrap die naar de hoogste vorm van samenleving voerde: het communisme. Het doel bleef revolutionair, maar de vorm van politieke machtsvorming verschilde niet essentieel van die der ‘burgerlijke’ partijen.

Om misverstand te voorkomen: in tegenstelling tot anarchisten, syndicalisten en andere revolutionaire socialisten van de oude stempel, heeft juist Marx altijd gesteld dat het proletariaat zich politiek moest organiseren. Maar die machtsvorming beoogde in de eerste plaats versterking van het klassebewustzijn. Daartoe moest de politieke praktijk in overeenstemming zijn met de theorie. Op dit punt zouden concessies fataal zijn. Het zal duidelijk zijn: Marx beschouwde de parlementaire democratie als een begaanbare weg naar de macht. Zijn parlementarisme was echter niet principiëel. Kon de revolutie zonder bloedvergieten doorgevoerd worden, des te beter! Maar in de meeste landen zou dat wel onmogelijk zijn.

'Le docteur rouge terroriste' moest echter niets hebben van terreur. Die vond hij een teken van sociale en politieke onrijpheid; een bewijs dat de tijd voor revolutie nog niet rijp was. Na de mislukking van de revoluties van 1848/'49 stond 'le docteur rouge terroriste' ambivalent tegenover terreur. Een bepaalde revolutionaire situatie zou de hantering van dit wapen kunnen vereisen, maar dat was dan tevens een symptoom van sociale en politieke onrijpheid; een bewijs dat de tijd voor de revolutie nog niet helemaal aangebroken was. Anarchistische gewelddadigheid en geïnstitutionaliseerde terreur zoals wij die in onze tijd hebben leren kennen, zijn met Marx' opvatting van een sociale revolutie niet te rijmen.

Hoezeer de socialistische beweging haar revolutionair élan verloren had, bleek in 1914, toen de oorlogsdreiging niet beleefd werd als het 'moment suprême' waarop de internationale arbeidersbeweging zich te weer moest stellen tegen een haar door een verscheurd kapitalisme opgedrongen conflict, maar als een sublieme gelegenheid om te tonen dat óók socialisten goede patriotten waren. De internationale band tussen de arbeiders onderling bleek zwakker dan de nationale band tussen arbeiders en 'bourgeoisie'. De 'Tweede Internationale' viel uiteen in elkaar vijandig gezinde nationale partijen. Mede door de omwenteling in Rusland zou de marxistische arbeidersbeweging verdeeld blijven. In november 1917 vestigden Lenin en zijn bolsjeviki, een afsplitsing van de — men kan zeggen: Kautskyaanse — Russische sociaal-democratische arbeiderspartij, hun dictatuur van het proletariaat. De staatsgreep van november 1917, die men ten onrechte 'Oktober Revolutie' heeft genoemd, paste eerder in het denken van Babeuf en Blanqui, de Franse socialisten die met één slag een socialistisch utopia wilden verwezenlijken, dan in dat van Marx. De revolutie — aldus Marx — moest de overwinning zijn van een massaal optreden van het proletariaat, niet van een revolutionaire elite die de pretentie heeft de wensen van dit proletariaat beter te kennen dan het dat zelf kan doen. Er wás trouwens in Rusland nog geen omvangrijke industrie met een proletariaat dat talrijk genoeg was om de socialistische revolutie te kunnen dragen. Lenins sociaal-democratische tegenstanders, de mensjeviki, wilden dan ook niet verder gaan

dan de vestiging van een parlementair-democratische regeringsvorm, dus niet verder dan een 'burgerlijke', want slechts 'politieke', revolutie die een kader moest geven waarbinnen Rusland de economische (technische) voorwaarden moest scheppen voor een ware socialistische revolutie. De echte revolutie in Rusland was dus die in maart 1917 toen een burgerlijk-democratische regering werd ingesteld die, als de bolsjeviki dat niet voorkomen hadden, aan Rusland een parlementaire constitutie gegeven zouden hebben. Dat bij de bolsjevisering van Rusland en de later door Stalin doorgevoerde industrialisatie en collectivisatie van de landbouw, terreur doorslaggevend is geweest, bewijst – en Marx zou dat beaamd hebben – dat Rusland niet rijp was voor een revolutie die vrije mensen in het bezit zou stellen van het materiële en culturele erfgoed van een burgerlijke klasse die haar historische taak vervuld had en een verdere ontwikkeling naar vrijheid en welvaart in de weg stond.

Toch moet een kanttekening gemaakt worden. Marx was geen starre strateeg. Hij erkende dat in landen met een parlementaire traditie – met name Engeland, de Verenigde Staten en Nederland – het socialisme langs parlementair-democratische weg verwezenlijkt kon worden. Maar ook achtte hij het niet uitgesloten dat in het achterlijke Rusland de dorpsgemeenschap (mir) de kiem zou kunnen zijn van een socialistische samenleving. Dat neemt echter niet weg, dat de hoofdlijn van Marx' gedachte was, dat een socialistische revolutie de vrucht is van een sociaal-economische ontwikkeling die een hoog ontwikkeld productieapparaat, een politiek mondige burgerij en een naar verlossing hunkerend proletariaat heeft voortgebracht.

De bolsjeviki achtten de naam 'sociaal-democraat' sinds 1914 gecompromitteerd. De leiders van de Tweede Internationale hadden hun inziens de arbeidersklasse verraden. Daarom noemde Lenins partij zich 'communistische partij' en nam zij in 1919 het initiatief tot vorming van een 'Derde (Communistische) Internationale' (Comintern), waarbij de overige communistische partijen, gevormd door afscheiding van de oude sociaal-democratische beweging, zich aansloten om in een waarlijk internationale geest te streven naar een *wereld-revolutie*. Lenin was tijdens de wereldoorlog tot de conclusie gekomen, dat de laatste fase van het kapitalisme, het imperialisme, aangebroken was. De arbeiders, waartoe met nadruk nu ook het agrarisch en stedelijk proletariaat van wat nu 'de derde wereld' heet gerekend werd, zou op mondiale schaal in een heroïsche strijd de kapitalistische wereldorde vernietigen. Zo nodig zou men in deze strijd samenwerking zoeken met de zogenaamde nationale bourgeoisie in de koloniën en in de door het westerse imperialisme beheerste landen, zoals China. Voorwaarde voor het lidmaatschap van de Comintern was niet alleen dat men erkende dat de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU) in theoretisch en politiek opzicht leidinggevend zou zijn, maar ook dat men een streng gedisciplineerde voorhoedepartij zou zijn, waarin eenmaal genomen be-

sluiten en beslissingen niet door oppositie of afwijkende meningen aangevochten mochten worden. Men moest dus Moskous leiding aanvaarden en het voor revolutionairen – en militairen! – zo typerend ‘democratisch centralisme’ in acht nemen.

Voor na Stalins economische revolutie in de jaren 1930 legde het marxisme-leninisme, evenals vroeger Kautsky, een bijna mechanisch verband tussen de economische productiewijze en verschijnselen als religie, moraal, recht, wetenschap en kunst. De door Stalin geprotegeerde poging van Lysenko om een socialistische biologie te scheppen is hiervan een extreem voorbeeld. De marxisten-leninisten staren zich blind op de economische sfeer en waarden de genoemde fenomenen primair als weerspiegeling van de socialistische productieorde en daardoor tevens als legitimatie daarvan. Lenins greep naar de macht heeft ertoe geleid dat een wereldmacht is gecreëerd, die in formele zin socialistisch mag heten, maar wier menselijke substantie misvormd is door eeuwenlange onderdrukking. De vrije mens die Marx voor ogen stond scheidt men echter niet in één ‘tour de force’: die is het product van een lange historische ontwikkeling.

Het Russische voorbeeld sprak slechts een kleine revolutionaire minderheid in de rest van de wereld aan. In Europa verwierpen de sociaal-democratische partijen weliswaar toch de revolutie noch de klassenstrijd, maar zij wensten hun democratische opvattingen inzake lands- en partijbestuur niet prijs te geven. Theoretisch hielden zij de lijn van Kautsky vast. De dreiging van fascisme en hitlerisme en het onaantrekkelijke vooruitzicht van een communistische revolutie drongen de sociaal-democraten van het marxisme af. Voor en na de tweede wereldoorlog zwoeren zij essentiële marxistische leerstellingen af: het historisch materialisme, de klassenstrijd, de revolutie; en erkenden de zelfstandige betekenis van religie en nationaliteit. De parlementair-democratische regeringsvorm werd *principieel* aanvaard, niet door revolutie, maar door ‘hervorming’ zou men, zo niet een socialistische dan toch een socialer samenleving nastreven. Met andere woorden: men trok de consequenties uit de ‘revisie’ van Marx’ leer die Eduard Bernstein (1850–1932) reeds omstreeks 1900 nodig had geacht, omdat zijns inziens de historische ontwikkeling Marx’ prognoses weerlegde. De economische expansie na de tweede wereldoorlog verschaftte de materiële basis voor de door liberalen (Pigon, Keynes, Beveridge) en plan-socialisten (de Man) geïnspireerde ‘welfare state’, in het Nederlands aangeduid eerst als ‘welvaartsstaat’, vervolgens ‘welzijnsstaat’ en nu – met een onmiskenbaar kritische onderton – als ‘verzorgingsstaat’. Deze terminologische wijzigingen in de tijd zijn significant!

De ‘Oktober Revolutie’ werd vanaf het begin ook binnen de revolutionaire arbeidersbeweging met een kritisch oog bekeken. Figuren als Rosa Luxemburg (1870–1919) kwamen op tegen de terreur en de dictatuur door een revolutionaire elite. Nog tijdens Lenins leven verscheen zelfs een geschrift, waarin ge-

anticipeerd werd op de ontdekking van een Marx die in de loop der tijd achter de positivistische, economistische en 'putschistische' misvattingen van zijn leer was verdwenen. In 1923 publiceerde de Hongaarse marxist György (Georg) Lukács (1885–1971) zijn *Geschichte und Klassenbewusstsein*, waarin hij de hegeliïaanse inslag van Marx' denken beklemtoonde en derhalve ook diens dialectische opvatting van de relatie tussen economische basis en culturele ('geestelijke') bovenbouw. Erkend moet worden dat Engels, die, zoals gezegd, niet geheel onschuldig was aan de mechanistische interpretatie van Marx' sociale dynamica, tegen het eind van zijn leven was opgekomen tegen een eenzijdige economische verklaring van de geschiedenis. In 1891 schreef hij aan een Duitse partijgenoot :

“Volgens de materialistische opvatting der geschiedenis is datgene wat *in laatste instantie* in de geschiedenis bepalend is, de productie en reproductie van het werkelijke leven. Meer heeft Marx noch ik immers beweerd! Wanneer nu iemand dat zó verdraait, dat alleen het economische bepalend is, dan verandert hij die uitspraak in een nietszeggende, abstracte, absurde frase (8)”.

Lukács koos als uitgangspunt voor zijn Marx-verklaring de hegeliïaanse conceptie van de van zichzelf 'vervreemde mens' die – aldus Lukács – die vervreemding door proletarisch klassebewustzijn en revolutionaire actie moest bestrijden. Lukács' marxisme bleek in de geest te zijn van wat 'de jonge Marx' had uitgesproken in geschriften die pas in 1932, hoewel onvolledig, voor een ruimer publiek gepubliceerd werden.

De jaren 1960 zagen een ware Marx Renaissance. Het bolsjevisme had zich gediscrediteerd, de 'welfare state' bleek voor de eerste naoorlogse generatie geen bron meer voor inspiratie. De welvaart moest welzijn worden; de politieke democratie moest een sociale democratie worden, dat wil zeggen op alle niveaus van het sociale leven ingevoerd worden. “Terug naar Marx!”, werd de leus. Welke Marx? De jonge Marx natuurlijk! Naast de vermelde 'Frühschriften' waarvan de 'economisch-filosofische manuscripten' (in 1844 in Parijs geschreven) de meeste indruk maakten, gingen de in 1857/'58 vastgelegde *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie* in de discussies een steeds grotere rol spelen. Men had Marx de humanist ontdekt, waarin ook christenen en existentialisten zich meenden te herkennen. Maar ook ontdekte men oudere geestverwanten: natuurlijk Lukács, de Italiaanse communist Gramsci, en vooral ook de groep Duitse marxisten die in 1930 een *Institut für Sozialforschung* opgericht had, dat door interdisciplinair sociaalwetenschappelijk onderzoek het marxisme bruikbaar wilde maken voor de immense problemen waarmee vooral het Duitsland van Weimar geconfronteerd werd. Aanvankelijk hield deze

Frankfurter Schule – waarvan Max Horkheimer en Theodor Adorno het gezicht bepaalden – vast aan de these dat het proletariaat de socialistische revolutie zou ontketenen. Maar Hitlers geslaagde greep naar de macht en Stalins terreur drongen hen langzamerhand uit de klassieke marxistische posities. In 1939 drukten zij hun reserves ten opzichte van wat tot dan toe als marxisme gold uit in het feit dat zij hun neo-marxisme '*kritische theorie*' gingen noemen. De 'Frankforters' – die in 1933 naar Genève en in 1936 naar New York emigreerden – verweten de wetenschap, zoals die in zelfstandige disciplines beoefend werd, dat zij slechts beschreef en verklaarde en daardoor een weerspiegeling was van een moreel onaanvaardbare werkelijkheid. Tegenover een 'onkritische' wetenschap die legitimeerde wat moest verdwijnen, stelden zij een 'kritische' wetenschap die vanuit een wijsgerig (aanvankelijk marxistisch, later utopistisch) perspectief maatstaven zou aanbieden waaraan getoetst kon worden wat maatschappelijk al dan niet wenselijk was. Wetenschap zou dus niet een waardevrij beschrijven en verklaren van 'feiten' zijn, maar analyse op grond van een gewenst toekomstbeeld. Nadat bij Horkheimer, Adorno en anderen zelfs de hoop dat de maatschappelijke ontwikkeling zou gaan zoals Marx die voorspeld had, verdwenen was, verloor voor hen de rede het karakter van instrument waarmee uiteindelijk de menselijke vrijheid gerealiseerd zou worden; de mens had door middel van de rede de natuur aan zich onderworpen en daardoor ook zichzelf tot voorwerp van die onderdrukkende rede gemaakt. De typisch marxistische opvatting dat techniek en wetenschap per definitie vooruitstrevend zijn, wordt in hun ogen weerlegd door de moderne consumptiemaatschappij. Eén Frankforter gaf echter aan pessimisme niet toe: Herbert Marcuse (1898–1979) die in zijn *One dimensional man. Studies in the ideology of advanced industrial society* (Londen 1964) betoogt dat de mens in de moderne (westerse én communistische) samenleving 'gemanipuleerd' wordt. Hij wordt afgestompt en zoet gehouden door een zekere mate van welvaart, door de massamedia (reclame, pers, enz.) en door een zekere tolerantie, bedoeld als uitlaatklep voor eventuele sociale onvrede ('repressieve tolerantie'). Toch ziet Marcuse nog uitkomst: de 'outsiders' en 'outcasts' van deze wereld (studenten, lompenproletariaat, enzovoort) zullen de revolutionaire taak van de ingekapselde arbeidersklasse overnemen. Van de leer van Marx blijft dus ook bij Marcuse weinig over. Rationeel vooruitgangsgeloof heeft plaats gemaakt voor utopisme, de arbeidersklasse voor het door Marx verachte 'Lumpenproletariat'. Toch heeft de 'kritische theorie' bijgedragen tot een herwaardering van het werk van Marx zelf. Zij heeft beklemtoond dat wetenschap beoefend wordt binnen een sociale totaliteit en binnen een historisch proces.

Khroesjtsjovs de-stalinisatierede van 1956 bracht binnen de invloedssfeer van het communisme eveneens een denkproces op gang. De Italiaanse partijleider Togliatti poneerde in zijn na zijn dood (1964) gepubliceerde 'politieke

testament' dat er vele wegen naar het communisme leiden en dat derhalve van een onfeilbaar leergezag van Moskou geen sprake kon zijn ('polycentrisme'). Iedere partij zou zelfs mogen beslissen of zij haar weg alleen zou gaan of samen met progressieve bondgenoten. Niet slechts omdat zij de grootste communistische partij in een democratisch geregeerd land was, was het standpunt van de Italiaanse communistische partij (CPI) van groot gewicht, maar ook omdat de interne partijdiscussies gevoed worden door een respectabele intellectuele traditie. Van de communistische partijen heeft alleen de CPI een theoreticus voortgebracht die men naast Lenin en Trotski kan stellen: Antonio Gramsci (1891–1937), naast Togliatti een van de oprichters van deze partij. Gedurende zijn twintigjarige gevangenschap onder Mussolini heeft hij met grote geestkracht en intellectuele onverschrokkenheid vanuit een originele marxistische visie de problemen waarvoor Italië zich gesteld zag doordacht. Uit zijn notities die na 1945 aanvankelijk schoorvoetend onder auspiciën van de partij zijn gepubliceerd, blijkt dat ook hij een economische interpretatie van Marx afwijst. Ofschoon hij met Lenin van mening was, dat de revolutie alleen door een streng gedisciplineerde partij uitgevoerd kon worden, mocht die partij eerst in actie komen, wanneer de arbeidersklasse het marxisme als wereldbeschouwing (en dus nieuwe moraal!) zou hebben aanvaard. Gramsci beseftte dat een klasse niet alleen door economische macht en geweld kon heersen, maar dat zij nog meer haar culturele en morele waarden moest doen aanvaarden. In deze gedachtengang is duidelijk – via de neo-hegelianen Croce en Gentile – de invloed van Hegel te bespeuren die geponeerd had dat eerst de theorie, daarna de praktijk kwam. De partij moest zich dus cultureel en moreel kunnen legitimeren. Gramsci accepteerde noch Kautsky's determinisme noch het bolsjevistische dwangstelsel. Het marxisme was geroepen een rol te vervullen zoals tevoren de Reformatie en de Verlichting. En daarvoor moest de tijd rijp zijn. De nieuwe 'hegemonie' ('egemonia') – die van het proletariaat – moest nagestreefd worden door een 'historisch compromis' te sluiten met sociaal-democraten en andere progressieve krachten. De rol van de intellectuelen zou van primair belang zijn. Geen wonder dat Gramsci's geschriften communistische intellectuelen, die met het stalinisme wilden breken en een weg terug naar Marx zochten, geïnspireerd hebben.

Na honderd jaar kan men dus kiezen welke Marx men wil herdenken: die van Engels die als een Darwin de bewegingswet van het historisch proces heeft ontdekt; die van Kautsky die dit proces reduceerde tot een economische wetmatigheid die even rigiede is als een natuurwet; de Marx van Lenin, de man die de balans deed doorslaan van determinisme naar voluntarisme (en daarin door Mao Zhe-Dong zou worden overtroffen); die van Lukács en Gramsci die het dialectische denken waren trouw gebleven; en de Marx zonder marxisme van de 'kritische theorie'. Welke man steekt nu eigenlijk achter die marxismen?

Marx zonder marxisme.

Vergeleken bij Mazzini, Garibaldi, Blanqui, Bakoenin en een reeks van andere minder bekende revolutionairen, was Marx een kamergeleerde. Niet spannend was zijn leven, maar wel gekenmerkt door spanning. Zoals hij met zijn formidabel intellect aan anderen ontleende ideeën en inzichten tot een originele, maar — zoals we zagen — polyinterpretabele wereldbeschouwing wist samen te smeden, hield hij met even formidabele wilskracht de in hem woedende tegenstrijdigheden in bedwang. Marx was een genie waarin destructieve en constructieve krachten een nimmer aflatende strijd voerden. Een vat vol tegenstrijdigheden. Trots, arrogant, maar zijn leven lang terend op kosten van anderen; een rode revolutionair, getrouwd met de dochter van een Pruisische 'Freiherr'; lezend en studerend, maar op gezette tijden zijn opwachting makend in de hoogste kringen en genietend van het gezelschap van de élite die, net als hij, in Karlsbad de baden gebruikte; een liefhebbend echtgenoot en vader, maar ook de verwekker van een kind bij de vrouw die het gezin een leven lang als huishoudster toegewijd is geweest; een man die zowel van moeders- als vaderszijde van rabbijnen afstamde, maar het jood zijn reduceerde tot 'winststreven' en verder over wat hijzelf de 'Judenfrage' noemde zweeg; een onverdraagzaam man die geen tegenspraak dulde en op kwetsende wijze relaties verbrak, maar tot zijn dood toe met Friedrich Engels in diepe vriendschap verbonden bleef, een strijder voor de bevrijding van 'het proletariaat', maar wel één die een diepe minachting voor de arbeiders aan de dag legde en hen aanduidde als 'Knoten' (lomperds, vlegels); een internationalist, maar een vurig voorstander van een groot verenigd Duitsland; een humanist die de meeste mensen niet kon uitstaan; mede door de grote voet waarop het gezin leefde steeds gekweld door geldzorgen, en geplaagd door een slechte gezondheid van evident psychosomatische aard. 'Eine unerfreuliche Person', beslist niet de goedheiligman die men in de hagiografie van de oude sociaal-democratische beweging beschreven vindt. Het is niet zonder zin deze tegenstrijdigheden en karaktertrekken te vermelden. Want de leer is als de man: ontluisterend én idealistisch; agressief maar vol verlangen naar vrede en gerechtigheid; democratisch én elitair. Geen wonder dat zij met de traditionele logica niet uit de voeten kon en Hegels dialectiek met haar 'eenheid der tegendelen' en haar 'wat waar is, is waar en tegelijk niet waar' haar denk-instrument bij uitstek werd.

Karl (eigenlijk: Carl) Heinrich Marx werd op 4 mei 1818 in Trier geboren, als zoon van Heinrich Marx (1782-1838), advocaat, zelf in die stad geboren en getogen, en Henriette Pressburg (1787-1863), dochter van een Nederlandse rabbijn in Nijmegen. Ofschoon Heinrich Marx — zoals hij Karl eens schreef — diens 'demon' vreesde en hem zelfs gebrek aan gevoel verweet, bleef de verhouding tussen vader en zoon goed. Met zijn moeder kon Karl het niet vinden.

De dood van Heinrich Marx betekende zelfs een breuk tussen moeder en zoon. De relatie van 'der rote Preusse' — zoals de journalist Leopold Schwarzschild Marx noemde — tot zijn ouders is zo goed als identiek met die van de 'weisse Revolutionär' Bismarck (de typering is van de historicus Lothar Gall). Een moeder die werd afgewezen; en een vader die werd bemind, in zekere zin zelfs een voorbeeld was, maar toch te weinig allure had om door de formidabele zoon bewonderd te worden.

Toen Trier door Frankrijk geannexeerd werd (1794) profiteerde de joodse gemeenschap aldaar van het decreet van de Assemblée Nationale (1791) waarbij de juridische discriminatie jegens de joden opgeheven werd. In 1815 werd Trier met de rest van het Rijnland bij Pruisen gevoegd. Ook in dat land was de uitzonderingswetgeving ten opzichte van de joden ingetrokken (1812). In 1815 echter besloot de koning in strijd met het in Pruisen geldende recht, maar zich beroepend op de Duitse Bond, de joden van alle openbare ambten uit te sluiten; en in 1822 verbood hij hun zelfs een vrij beroep uit te oefenen. In die tussentijd (1816?, 1817?) werd de rabbijnzoon Herschel Marx lutheraan en nam de naam Heinrich aan. Ongetwijfeld hebben zeer zakelijke overwegingen Heinrich Marx tot die stap bewogen. Maar deze zal hem niet zwaar gevallen zijn, omdat deze doop — om Heine te variëren — een entreebiljet was voor een cultureel en sociaal milieu waartoe hij al lang behoorde. Heinrich Marx was een adept van de Verlichting, een bewonderaar van Voltaire, Lessing en Kant, hij werd, zoals zo velen in het door de Fransen gerevolutioneerde Rijnland, een liberaal én — dat was minder vanzelfsprekend — een loyaal onderdaan van diezelfde Frederik Willem III die de reeds vermelde zeer onliberale maatregelen genomen had. Ook hier is de verleiding groot om te psychologiseren: heeft de zoon misschien aan die assimilatie een vleugje vernedering bespeurd? Lag hier niet de kiem voor opstandigheid tegen de gevestigde orde die de vader een prijs liet betalen om erbij te mogen horen? De familie Marx werd inderdaad geheel in de kring der plaatselijke notabelen opgenomen. Heinrich werd zelfs deken van de orde van advocaten. Karl werd door buurman Ludwig, Freiherr von Westphalen, de hoogste Pruisische justitiële ambtenaar ter stede, als een eigen zoon behandeld, en in 1837 als de verloofde van zijn dochter Jenny aanvaard. Toen het huwelijk in 1843 plaats vond, had Karls intellectueel portret al enige onuitwisbare trekken gerkegen.

In 1835 deed hij eindexamen gymnasium. In zijn Duitse opstel *Betrachtung eines Jünglings bei der Wahl eines Berufen* deed de jongeman — die zelf nooit een beoep zou uitoefenen — uitspraken die, achteraf gezien, misschien méér zijn dan verlichte retorica (9) :

“Maar wij kunnen niet altijd de maatschappelijke positie bekleden, waartoe wij ons denken geroepen te zijn; onze situatie in de maatschappij is

er al enigszins, voordat wij in staat zijn haar te bepalen”.

“Zelfverachting is een slang die eeuwig woelend in de borst knaagt, het levensbloed uit het hart zuigt en het mengt met het gif van de mensenhaat en vertwijfeling”.

“De waardigheid is datgene, wat de man het meest verheft, wat aan zijn doen en laten, aan al zijn streven, een hogere adel verleent, wat hem onaangetast, door de menigte bewonderd en boven haar verheven laat”.

“Maar wat ons bij de keuze van onze maatschappelijke positie richtlijn moet zijn, dat is het heil van de mensheid, onze eigen vervolmaking”.

“De geschiedenis noemt hen de grootste mannen, die, al werkend voor het gemeenebest, zichzelf veredelen; (...)”.

De leraar oordeelde het opstel “Ziemlich gut”. In 1835 ging Marx in Bonn rechten studeren; in 1836 ging hij naar Berlijn. In 1839 zou hij schrijven: “Mein Fachstudium war das der Jurisprudenz, die ich jedoch nur als untergeordnete Disziplin neben Philosophie und Geschichte betrieb.” (10) In Berlijn (1836–1841) ontdekte Marx Hegel en werd gewonnen voor de denkbeelden van de ‘Junghegelianer’ die Hegels dialectiek naar ‘links’ deden afslaan en ervan een denkmethode maakten die niet meer, zoals gehanteerd door de meester zelf, een instrument was om te conserveren, maar een wapen om te revolutioniseren. De Jonge Hegelianen keerden zich tegen de monarchie: het waren radicale democraten; tegen de kerk: het waren atheïsten; en tegen bourgeoisie: zij hadden sympathie voor zekere vormen van ‘communisme’. In 1841 promoveerde Marx in Jena op een wijsgerig proefschrift, waarin hij het materialisme van Lucretius, die ruimte liet voor menselijke vrijheid, verdedigde tegen dat van Democritus, die een determinist was. Kort na de promotie schreef Moses Hess (1812–1875) die Marx en Engels met het socialisme heeft doen kennis maken :

“Hij is een verschijning, die op mij, ofschoon ik mij juist op hetzelfde terrein beweeg, een imposante indruk heeft gemaakt; kortom, je kunt je erop voorbereiden de grootste, misschien de enige nu levende, ware filosoof te leren kennen, die eerstdaags, waar hij in de openheid zal treden (in geschrift alsook op de kathedra), Duitslands ogen op zich zal doen vestigen. Dr Marx heet mijn idool, hij is een heel jonge man (hoogstens ongeveer vierentwintig jaar oud), die de middeleeuwse religie en politiek de genadeslag zal geven; hij verbindt met de diepste wijsgerige ernst de meest snij-dende esprit; stel je eens Rousseau, Voltaire, Holbach (*de Franse materia-*

list, Offr.), Lessing, Heine en Hegel in één persoon verenigd, voor; ik zeg *verenigd*, niet samengesmeten — dan heb je Dr Marx.' (11)

Op de 'Katheder' zou Marx nooit komen: voor zo'n man was een academische carrière uitgesloten. Dank zij Hess werd Marx in 1842 hoofdredacteur van de liberale, spoedig radicale, *Rheinische Zeitung*. Het blad bekritiseerde de Pruisische constitutie en de censuur; het onthulde de armoede van de wijnboeren langs de Moezel; en het betuigde sympathie met socialisten zoals Fourier en Proudhon. Toen het een heftige aanval deed op het tsaristische bewind, werd het blad verboden. Marx ging — als gehuwd man — naar Parijs (1843). Zijn ballingschap was begonnen.

1843—1851 zijn de jaren, waarin Marx met het mechanische materialisme van Holbach en het materialisme van een Jong Hegeliaan als Ludwig Feuerbach afrekenet en zijn eigen historisch, dialectisch materialisme ontwerpt. Het zijn ook de jaren, waarin hij het socialisme van Fourier, Blanc, Proudhon en anderen als utopistisch, onwetenschappelijk verwerpt, en, sinds 1844 daarin gesteund door de fabrikantenzoon Friedrich Engels (1820—1895), zich vertrouwd maakt met de Britse klassieke economen als Adam Smith, Robert Malthus, David Ricardo. Binnen deze periode zijn het de jaren 1843—1845 die velen cruciaal achten. Toen ontstonden in Parijs de pas na 1927 uitgegeven 'economisch-wijsgerige manuscripten', aantekeningen uit en commentaren op zijn lectuur van Hegel en de economen.

Het waren *politieke* gebeurtenissen die aan Marx' leven steeds weer een nieuwe wending gaven. Begin 1845 wees minister Guizot hem en Bakoenin uit, omdat het in Parijs verschijnende blad 'Vorwärts' betreurd had dat de man die een aanslag op Frederik Willem IV had gedaan geen beter schutter was geweest. Berlijn had aan deze meningsuiting aanstoot genomen. Het gezin Marx vestigde zich in Brussel (april 1843). In 1845 volgt Engels dit voorbeeld. In Brussel leggen beide vrienden contacten met radicale arbeiders in België en daarbuiten. Dan komen de revolutiejaren 1848/'49. In maart 1848 verdenkt de Belgische regering Marx ervan dat hij arbeiders geld verstrekt om wapens te kopen. Hij moet het land uit en geeft gevolg aan de uitnodiging van een lid van de 'voorlopige regering' in Parijs om terug te komen. Wanneer in maart ook in de Duitse landen, met name in Pruisen, de revolutie uitbreekt, gaan Marx en Engels naar Keulen, waar zij de radicale *Neue Rheinische Zeitung* (1848/'49) gaan uitgeven. Wanneer het blad na de mislukking van de Duitse revolutie betoogt dat nu belasting betaling hoogverraad was geworden, wordt het blad verboden en moet Marx het land verlaten. Via Parijs gaat hij naar Londen. Engels voegt zich daar, na een veldtocht in Zuid-Duitsland, bij hem (1849). Uiteraard beschouwde Marx zijn verblijf in Londen als tijdelijk. Uitstel van de revolutie bleek echter afstel. De 'rode Pruis' verbleef slechts van 1818—1843 in Pruisen, sindsdien was hij

staatloos. In 1850 ging Engels als hoofd van de firma Ermen and Engels naar Manchester, waar hij tot 1870 bleef wonen. In dat jaar vestigde ook hij zich in Londen.

De jaren in Brussel (februari 1845 – maart 1848) waren in tweeërlei opzicht van eminent belang: Marx rekende nu definitief met zijn oude hegeliaanse en socialistische geestverwanten af en hij ging aan partijvorming doen. Wat het eerste betreft: Marx noteerde in maart 1845 zijn *Thesen über Feuerbach* (1886 door Engels gepubliceerd), waarin hij zijn eigen materialistische mens-conceptie formuleerde. Marx en Engels samen voltrokken het doodvonnis aan de Jonge Hegelianen in *Die heilige Familie. Kritik der kritischen Kritik* (Frankfort 1845) en in een lijvig boekdeel, dat pas in 1932 in de Moskouse MEGA verscheen: *Die deutsche Ideologie, Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Representanten Feuerbach, B. Bauer und des deutschen Sozialismus in einen verschiedenen Propheten* (geschreven in 1845/'46). En natuurlijk: in 1847 schreven beide vrienden het *Communistisch Manifest*, een actieprogramma voor een politieke partij.

Het decennium 1840–1850 was er een van koortsachtige spanning op elk gebied. Met hoop en vrees werd alom een herhaling en voltooiing van het grote avontuur van de Franse Revolutie verwacht. De economische stagnatie die na de vrede van 1815 ingetreden was, werd een diepe depressie. De structurele werkloosheid werd als 'pauperisme' het voorwerp van heftige discussies. De vrees voor een sociale revolutie groeide. De politieke malaise uitte zich in de liberale wens naar uitbreiding van de politieke invloed van de welgestelde burgerij, en in een groot deel van Europa in een vurig verlangen naar nationale eenheid. Door het romantisch geestelijk klimaat, kregen deze aspiraties een bijzondere intensiteit. De eindtijd naderde: de liberalen verwachtten dat nu het politiek en economisch kader geschapen zou worden, waarbinnen de mensheid ongehinderd op de weg der vooruitgang kon voortschrijden; socialisten maakten zich op hun utopieën te verwezenlijken; en verdeelde en onderdrukte naties zagen de nationale eenheid binnen hun bereik.

Karl Marx verliet Duitsland in 1843 als een radicaal. Ofschoon hij in de *Rheinische Zeitung* waardering had geuit voor Franse socialisten als Proudhon, was zijn radicalisme in de eerste plaats politiek van aard. Pruisen moest een democratische staat worden; in ieder geval moest algemeen kiesrecht ingevoerd worden. In Parijs (1843–1845) werd Marx een overtuigd socialist. Daar had Louis Blanc in 1840 zijn *L'organisation du travail* gepubliceerd; en in datzelfde jaar Pierre-Joseph Proudhon zijn *Qu'est-ce que la propriété?* met het fameuze antwoord: "C'est le vol!". Marx had in Parijs intensief contact met revolutionairen als Bakoenin. Is hijzelf dan al revolutionair? In ieder geval bevestigde zijns inziens de opstand van de Silezische wevers (in juni 1844) de revolutionaire spontaniteit van de arbeiders. Staat en politieke partijen daarentegen zijn uit

op macht ten koste van de "Gesellschaft": "Die Existenz des Staates und die Existenz der Sklaverei sind unzertrennlich." (12) Pas in Brussel trok Marx praktische consequenties uit zijn revolutionaire inzichten. In 1846 vormden hij en Engels een internationaal netwerk van communistische comité's die in de geest van internationale solidariteit zouden ageren. Marx zelf was in Brussel lid geworden van de *Bund der Gerechten*, een door Wilhelm Weitling in 1836 opgerichte communistische groep die op een revolutie à la Babeuf uit was. Marx moest niets van dit utopisme hebben en moet Weitling toegebeten hebben: "Niemals noch hat die Unwissenheit jemandem genützt!" (13). In 1847 kwam de Bund in Londen bijeen en doopte zich om in *Bund der Kommunisten*. Het parool werd: "Proletarier aller Länder vereinigt euch!". De Communistenbond gaf in december 1847 Marx en Engels opdracht een communistisch manifest op te stellen. Het verscheen in Londen aan de vooravond van de februari-revolutie in Parijs. Zoals vermeld gingen Marx en Engels in Keulen de radicale *Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie* uitgeven. De krant steunde de eisen van de linkerrijde: een Groot-Duitse eenheidsstaat met een democratische, uiteraard republikeinse, constitutie. Marx en Engels bleven hun leven lang arrogante Duitse patriotten. Diep was hun afkeer van Rusland, dat zij terecht als het contrarevolutionaire bolwerk bij uitstek beschouwden, en hun minachting voor kleine naties als Denemarken die zij historisch overbodig achtten (de Denen stonden de Duitse aspiraties inzake Sleeswijk-Holstein in de weg). De Polen werden gefêteerd als bondgenoten in de door de radicale democraten begeerde revolutionaire oorlog tegen Rusland. Marx stond samenwerking tussen arbeiders en radicale burgers voor, maar naarmate de revolutie terrein verloor, werden de voorwerpen van zijn kritiek steeds talrijker. Vooral de liberale 'bourgeoisie' verweet hij – terecht – gebrek aan moed. De liberale minister Camphausen, voorman van de revolutie in Pruisen, hield hij voor :

"Iedere voorlopige toestand, waarin de staat na een revolutie verkeert, vereist een dictatuur, en wel een energieke dictatuur. Van het begin aan hebben wij Camphausen verweten, dat hij niet dictatoriaal optrad, dat hij de resten van de oude instellingen niet meteen stuksloeg en opruimde"(14)

Toen de revolutie mislukt bleek, schreef Marx in zijn krant, dat

"er slechts één middel (*was*) om de moorddadige doodstrijd van de oude samenleving en de bloedige geboorteweeën van de nieuwe samenleving te bekorten, te vereenvoudigen, te concentreren, slechts *één middel* – de revolutionaire terreur". (15)

Zijn conclusie was, dat

in Duitsland een zuiver *burgerlijke revolutie* en de vestiging van de *heerschappij der bourgeoisie* in de vorm van de *constitutionele monarchie* onmogelijk, dat slechts de feodale absolutistische contrarevolutie mogelijk (*was*), of de *sociaal-republikeinse* revolutie. (16)

Zijn hoop bleef op Frankrijk gevestigd. Hij verwachtte dat de Franse arbeiders in 1849 in opstand zouden komen en dat dat het sein zou zijn voor de revolutionaire 'Weltkrieg'. De verkiezing van Louis Bonaparte tot president van de Franse Republiek (bij algemeen kiesrecht!) en diens staatsgreep van 2 december 1851 maakten een eind aan Marx' verwachting dat het uur van de grote revolutie geslagen was. In twee prachtige proeven van contemporaine geschiedschrijving: *Die Klassenkämpfe in Frankreich* (1850) en *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (1852) heeft Marx het falen van arbeiders en burgerij, en het slagen van het bonapartisme geanalyseerd.

Ofschoon Marx nu beseftte dat er van een revolutie voorlopig niets zou komen, kon hij één ding niet weten: dat de wereldeconomie in 1850 een fase van expansie was ingegaan die de arbeiders perspectieven opende op lotsverbetering door vakverenigingsactiviteiten en sociale wetgeving. De periode 1850—1873 gaf een uitbundige industriële en commerciële ontwikkeling te zien. Romantiek maakte plaats voor Realisme (en 'Realpolitiek'). Het revolutionaire ongeduld verdween. Door wetenschap en techniek zou de mens meester van zijn lot worden. Het liberalisme vierde hoogtij, de burgerij nam het heft in handen. Was Marx dan een man van het verleden? Zijn wereldbeschouwing was in 1851 afgerond. De Franse socialisten en de Britse klassieke economen hadden hem de elementen en Hegel de structuur van die wereldbeschouwing verschaft. Aan Hegel dankte hij de dialectische methode: denken, natuur en geschiedenis hebben een interne dynamiek doordat al wat *is* zijn ontkenning in zich heeft en derhalve meteen iets anders *wordt*, waarin dat wat oorspronkelijk *was* en de ontkenning daarvan op een hoger niveau zijn samengebracht. In navolging van Fichte spreken de marxisten van these en antithese die op hoger niveau tot een synthese komen. Hegel zelf zei het beeldender: 'Position' en 'Negation' leiden tot 'Aufhebung'. De term 'Aufhebung' is hier bijzonder gelukkig gekozen: zij betekent opheffing, opgevat als doen verdwijnen, opheffing in de zin van optillen, maar ook: bewaren, conserveren. Binnen het kapitalisme ('Position', these) groeit het socialisme ('Negation', antithese). De socialistische revolutie is de dialectische omslag die als synthese de klasseloze maatschappij zal brengen, waarin al het waardevolle van vorige maatschappijvormen is bewaard gebleven ('Aufhebung!'). Eén ding staat dus vast: de wereldgeschiedenis gaat met sprongen (Hegel: door oorlogen; Marx: door sociale revoluties); zij is niet geleidelijk. En ook: deze dialectische ontwikkeling is een proces van vooruitgang.

De godsdienstfilosoof Ludwig *Feuerbach* (1804—1872) maakte een diepe

indruk op Marx, doordat hij Hegels denken radicaliseerde en er een realistische, zo men wil een materialistische, wending aan gaf. Hij zag in theologie niets anders dan wijsgerige anthropologie; in het godsbegrip een projectie van menselijke aspiraties.

Het *communisme* was een oeroud ideaal. 'Gracchus' Babeuf had getracht dit door een staatsgreep à la Lenin te verwezenlijken. Een vastberaden revolutionaire groep zou na een geslaagde greep naar de macht gedurende een korte *dictatuur* ingrijpende sociale hervormingen doorvoeren (*Conspiration pour l'égalité*, 1797) Revolutionairen als Blanqui en Weitling bleven deze weg naar de nieuwe samenleving propageren. Bij historici als Mignet en Guizot vond Marx het begrip *klassenstrijd*. De conceptie *vierde stand*, het proletariaat als revolutionaire klasse, werd gebruikt door de socialist Moses Hess, terwijl Fourier en Blanc de moordende *concurrentie* en haar rampzalige gevolgen voor de arbeiders aan de kaak stelden.

Tenslotte dit: Smith, Ricardo en anderen maakten Marx bekend met de *objectieve arbeidswaardeleer*: de waarde van goederen wordt bepaald door de arbeid die erin gestoken is; en met het begrip *meerwaarde*: de bezitters van de productiemiddelen betalen veel minder loon aan de arbeiders dan dezen aan waarde produceren, en behouden deze winst voor investering en consumptie. Bij een achttiende eeuwse fysiocraat als Quesnay las Marx over wat wij nu de *economische kringloop* noemen.

Nogmaals: Was Marx een man van het verleden, een eclecticus die de wetenschap van een afgesloten tijdvak in een grootse summa heeft samengevat? Hij was géén eclecticus die 'bij elkaar gooide' (Moses Hess) wat in zijn kraam te pas kwam, maar een formidabel intellect dat, geleid door een grootse visie op verleden, heden en *toekomst*, aan anderen ontleende bouwstenen heeft samengevoegd tot een oorspronkelijk theoretisch geheel. Ook bleek hij geen man van het verleden. Omdat het marxisme uitdrukking gaf aan een wereldwijd verlangen naar een rechtvaardige samenleving en in wetenschappelijke termen voorspelde dat die hoop in vervulling zou gaan, heeft het miljoenen tot politieke en sociale actie geïnspireerd. Maar ook dit: Marx heeft zeer veel te danken aan de denkers vóór hem; op zijn beurt echter heeft hij het moderne denken over mens en samenleving zo sterk beïnvloed dat men zich vaak moet afvragen wanneer men nog van echt marxisme mag spreken. Het antwoord is: het gebruik van een aan Marx ontleend denkapparaat alléén is geen criterium; het denken moet geïnspireerd worden door de speculatieve geschiedbeschouwing die Marx en Engels in het *Communistssch Manifest* ontwikkeld hebben.

Marx geeft in zijn onvoltooide hoofdwerk *Das Kapital* (1867: Engels publiceerde in 1885 en 1894 de delen II en III) een analyse van de opkomst, bloei en ondergang van de kapitalistische productiewijze. Zijn gedachtengang is in grote trekken de volgende: Door maatschappelijke arbeidsverdeling gaan de

mensen productieverhoudingen aan. Door de technische ontwikkeling gaat het kapitaal (de productiemiddelen) de arbeid domineren. De ondernemers kopen de arbeidskracht van hen die zelf niet over genoeg kapitaal beschikken om zich op de markt te handhaven. De concurrentie tussen 'kapitaal' en 'arbeid' en tussen arbeiders en kapitalisten onderling wordt moordend. Het loon tendeeft naar het minimum dat nodig is om de arbeider en zijn gezin in het leven te houden. Daar de mens een *homo faber* is, een schepper van waarden, vervreemdt hij van zijn eigen wezen nu zijn arbeidskracht door het marktmechanisme een 'waar' wordt en de gebruikswaarde van de goederen die hij produceert ontaardt in ruilwaarde. De arbeider verkoopt zichzelf; de ondernemer strijkt de meerwaarde op. Technische ontwikkeling en scherpe concurrentie leiden tot vernietiging van concurrenten en de ondergang van de traditionele middenstand (ambacht, kleinbedrijf). Het kapitaal hoopt zich op in steeds minder handen (*accumulatiethorie*) en de bedrijfseenheden worden steeds groter (*concentratiethorie*). De productieverhoudingen – in de eerste plaats de eigendomsverhoudingen – voldoen niet meer aan de eisen die de industriële ontwikkeling stelt. De productie groeit, maar doordat het aantal bezitloze proletariërs steeds toeneemt blijft de koopkracht achter (*onderconsumptie*). Een 'Reservearmee' van arbeiders drukt het loon naar het bestaansminimum; een proces van '*Verelendung*' verdiept de periodieke economische *crises*, totdat het stelsel aan zijn eigen contradictie in een eindcrisis bezwijkt. De tijd is dan rijp voor socialisatie van de productiemiddelen. Accumulatie van kapitaal en concentratie in grote bedrijfseenheden maken het de arbeiders mogelijk om de 'onteigenaars' (dat wil zeggen diegenen die de meerwaarde onteigenden) te 'onteigenen'. In het woord vooraf bij de eerste druk van *Das Kapital* legt Marx sterk de nadruk op de onvermijdelijkheid van dit proces :

“Ook wanneer een maatschappij *de natuurwet van haar beweging* op het spoor gekomen is, – en het is *het uiteindelijke doel van dit werk om de de economische bewegingswet van de moderne maatschappij te onthullen* – kan zij een haar krachtens haar aard voor geschreven ontwikkelingsfase noch overslaan noch wegdecreteren. Maar zij kan de geboorteweëen bekorten en verzachten”. (17)

Van 'natuurwetmatigheid' is natuurlijk geen sprake. Het gaat hier om een – economisch – sociale ontwikkeling die bespoedigd of vertraagd kan worden. Een individu kan voor het verleden kiezen of voor de toekomst. Sociale groepen hebben die keus echter niet; zij zijn óf gedoemd ten onder te gaan óf zij hebben de toekomst voor zich.

“Ter vermindering van mogelijke misverstanden een woord. Ik teken de ge-

stalten van kapitalist en grondbezitter geenszins in een roze licht. Maar om de *personen* gaat het hier slechts voor zover zij de *personificatie van economische categorieën zijn, dragers van bepaalde klassenverhoudingen en -belangen*. Minder dan welk ander standpunt ook, kan het mijne, dat de ontwikkeling van de economische organisatie van de samenleving als een *natuurlijk proces* opvat, het individu verantwoordelijk stellen voor verhoudingen, wier creatuur hij, hoezeer hij zich daarboven ook subjectief verheffen mag, als sociaal verschijnsel blijft" (18)

Kortom: Friedrich Engels is subjectief een beste kerel, maar objectief (als fabrikant) deugt hij niet. Dit door communisten met veel verve gehanteerde onderscheid tussen objectieve schuld en subjectieve deugd heeft sinds 1917 tot de fysieke vernietiging geleid van miljoenen die het ongeluk hadden dragers van bepaalde klassenverhoudingen te zijn. Een curieus voorbeeld van dit dialectische opportunisme is de geschiedschrijving van de Deutsche Demokratische Republik. In haar streven om dat wat 'positief' in het Duitse verleden was op te eisen als voorgeschiedenis van de socialistische staat, heeft de partijleiding gedecreteerd dat in het jaar, waarin naast Marx' dood ook Luthers geboorte wordt herdacht, de grote reformator gewaardeerd moet worden als een man van de toekomst, ook al was hij subjectief (dat wil zeggen heel bewust) een vijand van de boeren en handwerkers die hun reformatorische opvattingen aanvoerden ter rechtvaardiging van een sociale revolutie.

In het beroemde woord vooraf bij *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (1859), waarin hij uiteenzet dat de productieverhoudingen de 'reale Basis' (Unterbau) van een maatschappij zijn, waarop een bepaalde 'juristische und politische Ueberbau' rust en waaraan bepaalde 'bewustzijnsvormen' beantwoorden, doet Marx de uitspraak: "Es ist nicht das Bewusstsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewusstsein bestimmt." (19). We raken hier het hart van Marx' (historisch) materialisme, dat wil zeggen zijn anthropologie. Feuerbach had geponeerd dat het theologische godsbeeld een weerspiegeling was van het wezen van de mens, een uitdrukking van diens verlangen om eigen beperktheid en eindigheid te overwinnen. Niet de idee (Hegel) maar het mens-zijn was 'das wahre *ens realissimum*'. Marx verweet Feuerbach dat hij, net als alle andere materialisten, de werkelijkheid slechts als object opvatte en niet subjectief als '*sinnlich menschliche Tätigkeit. Praxis*' (eerste *These über Feuerbach*). Daardoor bleef Feuerbach zijns inziens in abstracties gevangen :

"Feuerbach laat de essentie van de religie in die van de mens opgaan. Maar het wezen van de mens is geen abstractum dat ieder individu bezit. In werkelijkheid is het het geheel van de maatschappelijke omstandig-

heden" (6de these). (20)

Het is duidelijk dat Marx' *ideologiekritiek* teruggaat op Feuerbachs godsdienstkritiek. Het maatschappelijk zijn bepaalt het bewustzijn. Religie, moraal, recht, politieke instituties, wetenschap en kunst (de bovenbouw) zijn zolang zij het product zijn van een onvolmaakte maatschappij een ideologie, dat wil zeggen uitdrukking van een 'falsches Bewusstsein'. Deze ideologie versluiert, legitimeert zelfs, de onderdrukking van de ene klasse door de andere. Het 'wetenschappelijke socialisme' (lees: marxisme) moet de bovenbouw als ideologie ontmaskeren en aldus het proletariaat klassebewustzijn geven. Het 'verkeerde bewustzijn' zal verdwijnen, wanneer de klassenloze maatschappij is aangebroken. De mens kan zich dan in alle vrijheid ontplooien. De 'voorgeschiedenis' is ten einde; de ware geschiedenis is aangebroken.

Deze visie heeft merkwaardige consequenties. Doordat het moment der waarheid in de toekomst ligt, is alleen dat werkelijk en waar, wat de komst van dit moment bespoedigt. Vandaar het curieuze onderscheid tussen 'burgerlijke' en 'socialistische' wetenschap. De eerste is op het verleden georiënteerd en kan dus nooit objectief, waar zijn; de tweede is objectief, want de geschiedenis zal haar in het gelijk stellen. Ontbreekt dus het marxistische toekomstbeeld, dan valt de leer in duigen!

Waarom blijft de wereldbeschouwing van Marx fascineren? Niet in de laatste plaats, omdat zij een synthese is van eeuwenlang filosoferen over mens en maatschappij. Marx de profeet appelleert aan diepzittende aspiraties van eschatologisch-religieuze aard: de verwachting dat eens een Duizendjarig Rijk zal aanbreken, waarin vrede en gerechtigheid zullen heersen. Zijn 'in laatste instantie' monocausale verklaring van de historische ontwikkeling heeft affiniteit tot het atheïsme. In zijn achterdocht jegens de menselijke drijfveren, zo men wil: in zijn realisme, herkende zich een christelijk zondebesef. Maar ook het liberalisme is niet aan hem voorbijgegaan. Ook bij hem afkeer van 'Troon en Altaar', vertrouwen in wetenschap en techniek, en verlangen naar een wereld van 'eeuwige vrede' (Kant). Dat alles neemt niet weg, dat de historische ontwikkeling Marx' visie op het kapitalisme eerder weerlegt dan bevestigd heeft; dat het vertrouwen in de toekomst juist door de ontwikkeling van wetenschap en techniek, die Marx per definitie als progressief beoordeelde, deerlijk geschokt is; en de ont-eigening van de productiemiddelen, dat wil zeggen de opheffing van de klassen-tegenstelling, in de zogenaamde socialistische landen geen vrijheid en welvaart heeft gebracht. En ook: het marxisme in die landen is een leer geworden die niet kritiseert, maar legitimeert; en die als dogma geldt voor een beweging die alle kenmerken van een wereldkerk heeft: een leer die sacrosanct is en waarvan niet afgeweken mag worden, wil men niet als ketter veroordeeld en uitgestoten worden; een eigen taal, ritueel en symboliek; en tot voor kort een ideologisch

centrum dat onfeilbare uitspraken deed. Een kerk met Marx als messias; Engels als apostel; en Lenin als Paulus en Petrus. Men kan het ironie (of misschien dialectiek?) van de geschiedenis noemen dat uitgerekend de *Frankfurter Schule*, die immers essentiële bestanddelen van Marx' leer, zoals het geloof in de vooruitgang en in de progressieve rol van de arbeidersklasse heeft laten varen, dat wat misschien het meest waardevolle en zeker het meest provocerende in Marx denken is, heeft gecultiveerd: de opvatting dat theorie 'kritisch' moest zijn; dat de wetenschap zich niet alleen moest toeleggen op beschrijven en verklaren, maar ook het concipiëren en toetsen van ontwerpen voor een betere samenleving binnen haar competentie moest betrekken. Want, zoals Marx in zijn elfde en laatste stelling inzake Feuerbach zei:

“De filosofen hebben de wereld slechts op verschillende wijzen geïnterpreteerd, het komt erop aan haar te *veranderen*” (21)

Blijft de cruciale vraag: Hoe ?

NOTEN

- (1) MEW, XIX, p. 335 e.v., gecit. bij Maximilien Rubel, *Marx-Chronik / Daten zu Leben und Werk*. München: Carl Hanser Verlag, 1968, p. 162 e.v.
- (2) Waar mogelijk is voor dit artikel gebruik gemaakt van de uitstekende Karl Marx-editie van Hans-Joachim Lieber, Stuttgart: Cotta-Verlag, 1960 e.v.j., waarvan het aangekondigde deel met brieven helaas niet is verschenen. Deze editie zal geciteerd worden als Marx, *Werke* etc.
- (3) Marx, *Werke*, II (Frühe Schriften, II), pp. 817–818.
- (4) Marx, *ibidem*, p. 816 en p. 858.
- (5) Vgl. het citaat verderop uit het woord vooraf bij *Das Kapital*.
- (6) Karl Kautsky, Friedrich Engels, in: *Der Kampf*, 18 (1925), p. 332; gecit. bij Hans-Jozef Steinberg, Friedrich Engels, in: *Deutsche Historiker*, III (red.: Hans Ulrich Wehler), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1972, p. 33.
- (7) Karl Marx en Friedrich Engels, *Die deutsche Ideologie*, in: Marx, *Werke*, II (Frühe Schriften, II), p. 15.

- (8) Brief aan Joseph Bloch d.d. 29 sept. 1890, in: MEW, XXXVII, pp. 463–465.
- (9) Marx, *Werke*, I (*Frühe Schriften*, I), pp. 3, 4 en 5.
- (10) Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, in: Marx, *Werke*, VI (*Oekonomische Schriften*, III), p. 837.
- (11) Moses Hess aan Berthold Auerbach d.d. 2 sept. 1841, in: Moses Hess, *Briefwechsel*, uitgegeven door Edmund Silberner, Den Haag: Mouton, 1959, p. 80.
- (12) MEW, I, p. 401 e.v.; gecit. bij Rubel, *Marx-Chronik*, p. 20.
- (13) Fritz Raddatz, *Karl Marx. Der Mensch und seine Lehre*, München: Heyne-Verlag, 1977, p. 97.
- (14) Karl Marx, *Die Krisis und die Konterrevolution* (NRhZ. d.d. 14 sept. 1848), in: Marx, *Werke*, III/1 (*Politische Schriften*, I), p. 45.
- (15) Karl Marx, *Sieg der Konterrevolution zu Wien*, (NRhZ, d.d. 7 nov. 1848), *ibidem*, p. 61.
- (16) Karl Marx, *Bourgeoisie und Konterrevolution* (NRhZ, d.d. 31 dec. 1848), *ibidem*, p. 93.
- (17) Marx, *Werke*, IV (*Oekonomische Schriften*, I), p. XX.
- (18) *Ibidem*.
- (19) Marx, *Werke*, VI (*Oekonomische Schriften*, III), p. 839.
- (20) Karl Marx, *Thesen über Feuerbach*, in: Marx, *Werke* (*Frühe Schriften*, II), pp. 2–3.
- (21) Marx, *Werke*, p. 4.